
В.В. Горлинський,
кандидат філософських наук,
доцент Військового інституту телекомунікацій і інформатизації НТУ України “КПІ”

ВІДОБРАЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІЙ СПАДЩИНІ АКСІОЛОГІЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ І БЕЗПЕКИ СУСПІЛЬСТВА

В сучасних умовах системної кризи українського соціуму перед суспільством як ніколи гостро постає питання про ціннісні основи, орієнтація на які дасть можливість Україні успішно розвиватися, входячи до світової спільноти, зберігаючи свою самостійність, суверенітет і безпеку.

Аналіз теоретичних праць українських філософів В.Андрущенко, І.Бичка, Г.Горак, Н.Горлача, В.Горського, І.Огородника, С.Кримського, М.Михальченка, Н.Мозгової, І.Надольного, М.Русина, Ю.Федіва, Д.Чижевського, В.Ярошовця та інших дає підстави вважати, що хоча у прямій постановці питання про ціннісні основи сталого й безпечного розвитку дослідники не розглядали, його окремі аспекти знайшли своє відображення відповідно до свого часу і соціально-політичних обставин.

Як відомо, українська соціально-філософська думка розвивалася в органічному взаємозв'язку з російською філософською традицією і водночас виходила за її межі. Але корені обох традицій заглиблюються в духовну культуру Київської Русі. Вітчизняна філософська думка починала формуватися у Х–ХV ст. переважно як богословська, джерелами якої були Старий і Новий Заповіт, твори отців церкви: Афанасія Олександрійського, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста та ін. Це зумовлювало принцип апеляції до православних ціннісних основ як умови побудови міцної держави, суспільної злагоди й порозуміння у творах книжників, релігійних і політичних діячів Київській Русі.

В “Повісті врем'яних літ”, автором якої вважається літописець Києво-Печерського монастиря Нестор, відображена ідея незалежності Русі на основі централізації влади, єдності князів і спільного військового захисту. Незалежність, єдність і могутність Русі розглядається як сподівання народу, соціально-політичний ідеал, досягнення якого дасть можливість усунути не тільки внутрішні загрози державі – смути, заколоти, розбрат, – а й зовнішні – в боротьбі з ворогами Русі.

Київський князь Володимир Мономах у “Повчанні” акцентує увагу не тільки на необхідності єднання Русі та централізації влади, а й на легітимності княжого правління, досягненні взаєморозуміння, згоди та миру. Загрозу Русі Володимир вбачає у незгоді між князями, усобицях, розладах, ворожнечі, що розшматовують руську землю. Окремі аспекти досягнення стабільності в суспільстві, усталеності державної влади, що ґрунтуються на християнських духовних цінностях, відображені у творах Феодосія Печерського, митрополита Климента Смолятича і Кирила Туровського.

Ідея озброєного захисту руської землі, що виникла як результат осмислення зовнішніх загроз, є домінантною в “Слові о полку Ігоревім”. В цьому творі шануються такі військові етичні цінності, як мужність, патріотизм, відвага, сміливість, чесність, хоробрість та інші, які були притаманні руським ратникам. Галицько-Волинський літопис, датований 1201–1209 роками, пронизаний патріотичним прагненням єднання руських земель навколо Києва, закликом до спільної, централізованої політичної влади.

Таким чином, у ранніх творах книжників, державних та політичних діячів Київської Русі безпека суспільства і держави, сталість суспільних відносин розглядалася крізь призму таких соціально-політичних та моральних цінностей, які відповідали

християнському світогляду. Але домінантною цінністю, реалізація якої відповідала історичним потребам, була ідея єдності Київської держави.

Дослідники зазначають, що історія суспільно-політичної ідеї в українській думці має особливості, пов'язані з відсутністю протягом багатьох століть своєї державності, з національною, релігійною і територіальною роздробленістю, національним, культурним та релігійним гнобленням, національно-визвольним рухом, а також розвитком протягом тривалого часу в лоні російської філософської думки. Ці особливості позначилися на форматі розвитку ідей, що розкривають проблему формування українського суспільства як бажаного в майбутньому суспільства сталого, безпечного розвитку.

Православний діяч Іван Вишенський вбачав загрозу українському народу і його духовній культурі в унії, що вела українців до окатоличення, руйнувала національну культуру, нав'язувала чужі для нації цінності. Кріпацтво і холопство І.Вишенський вважав соціальним злом та називав "антихристовим законом". Головною умовою досягнення соціального миру і злагоди він вважав встановлення в суспільстві канонів істинної православної церкви, які ґрунтувалися на цінностях любові, братерства, рівності та істинної віри. Ідентичні погляди представлені у творах полемістів Герасима Смотрицького, Стефана Зизанія, Костянтина Острожського, Кирила Ставровецького.

На ідеях суспільно-договірного походження держави та природного права людини будував соціально-філософську концепцію Станіслав Оріховський. В основу справедливого суспільного устрою він покладав принципи досягнення блага народу, патріотизму, служіння державі, підпорядкування приватних інтересів суспільному добробуту. У праці "Про турецьку загрозу" він досліджує проблему зовнішньополітичних і воєнних загроз.

Незаперечним свідченням демократично-політичного устрою, здатного до тривалого існування в скрутних умовах бойових походів, стала поява в XVI ст. козацтва як прояву соціально-політичної самоорганізації самобутнього життя українського народу. Організаційно-правові і ціннісні засади козацької республіки як самобутнього українського суспільства знайшли певне відображення у "Пактах і конституціях законів та вільностей Війська Запорозького" Пилипа Орлика. Ідею козацької держави у формі князівства зі столицею в Києві розробляв Йосиф Верещинський. Це була спроба поєднання колишнього досвіду київського владарювання з формами козацького самоврядування, за яких поряд з владою князя визнавалася і влада гетьмана, якого демократично обирало все січове товариство.

Стійкі державницькі позиції відстоював Феофан Прокопович. Складені ним "Духовний регламент" та "Правда волі монаршої" теоретично обґрунтовують необхідність сильної держави, яка базувалася б на централізованій владі. Загрозу соціальним устоям Ф.Прокопович вбачав у бідності, убогості, що заважають людині досягти щастя. Тому необхідною умовою суспільного життя він вважав здобуття певного рівня добробуту.

Український церковний діяч і мислитель Іоанікій Галятовський в основу гармонійного співіснування суспільства покладав принцип особистої відповідальності індивіда за свої вчинки, за вибір між добром і злом. Носієм суспільного зла він вважав несправедливий суспільний устрій. Війни, що спрямовані на захист батьківщини і православної віри, Галятовський відносив до справедливих, а до несправедливих – внутрішні чвари та збройну боротьбу всередині країни. Загрозою ж суспільному порядку вважав несправедливе судочинство.

Самобутній український філософ Григорій Сковорода, ґрунтуючись у своїх поглядах на християнському світобаченні та ідеях Просвітництва, розглядав побудову сталого суспільства як питання зміни моралі і суспільних вдач, необхідності поширення добра, рівності, справедливості і знань, відображених у суспільному ідеалі "Горньої Русі", "Горньої республіки", "духовної республіки". Як загрозу суспільству Сковорода розглядав "заздрощі, грабіж, злодійство, вбивство, ганьбу, наклепи, лицемірство, хабарництво, прелюбодіяння, безсоромність" [1, 96]. Всі проблеми, що виникають у суспільстві, він

пов'язував з порушенням вищих принципів побудови та існування світу, що закладені Творцем [1, 411], та “злою волею”, що спрямовує людину від Бога.

Проблеми безпеки людини і суспільства Г.Сковорода торкався крізь призму християнського світогляду і в есхатологічному контексті – як розв'язання проблеми спасіння душі та людства взагалі. Це відображається в постійній боротьбі між добром і злом, у якій визначається доля всього людства. “Дотримуватися Бога – є найсолодше джерело миру, щастя і мудрості – шлях спасіння”, – пише Сковорода.

У праці “Разговор, называемый алфавит, или Букварь мира” автор описує духовні якості, що необхідні воїну – захиснику страждаючих, невинних, “заступнику основи суспільства – правди”. Призначення до воїнства Г.Сковорода розглядає як “сродну працю”, яка є щастям для “природного воїна”. Страх втратити тіло може згубити душу воїна, попереджав філософ [1, 413].

В душі Просвітництва і природного права торкались проблем захисту соціальних прав, стабільності соціальних відносин і соціальної справедливості на українському національному терені Яків Козельський, Володимир Капніст, Петро Лодій, Василь Каразин.

Яків Козельський пов'язував добробут суспільства зі справедливістю державних законів, що мають базуватися на природних правах людини. Він тлумачив державну владу як право, яке ґрунтується на договорі між народом і державою. Петро Лодій підґрунтям сталих суспільних відносин вважав суспільний порядок, що виник як результат тривалої історичної державності, котра затверджує стабільність, традиції та звичаї як спадщину предків [2, 198].

Провідною ідеєю українських просвітителів було апелювання до державних законів, які повинні засновуватися на природному праві людини. Спираючись на ідею просвітництва, Андрій Дудрович головну роль в забезпеченні соціально-політичної стабільності відводив державі як соціальному інституту, що формується історичним шляхом. Міцна держава має базуватися на верховній владі, що належить відповідним особам на основі природного права, спадкоємності та земельної власності.

Михайло Максимович, творчість якого розвивалась на ідеях Г.Гегеля, в поглядах на питання формування суспільного ладу виділяв як загрозу суперечність між політичною свободою, що відбивається в державній владі, і свободою особистості як громадянською свободою, незалежною від державної влади. Конституцію, що суперечить природному праву, М.Максимович вважав недійсною. Орест Новицький підкреслював важливу роль конституції як правової підстави встановлення державності, що закріплює вимоги народу до держави. Новицький підкреслював руйнівну соціальну роль кріпацтва, що суперечить природі людини і заперечує її свободи.

Суттєвий внесок у вітчизняний конституціоналізм як правове підґрунтя формування сталих суспільних відносин зробили члени Кирило-Мефодіївського братства. У “Книзі буття українського народу”, записках, статуті товариства соціально-філософські ідеї справедливості, свободи, рівності, братерства обґрунтовувались як ціннісні основи слов'янського союзу незалежних держав. На цих засадах, під впливом Т.Шевченка та М.Гулака, Г.Андрузький розробив проект конституції Слов'янських Сполучених Штатів. У Поемі “Єретик”, звертаючись до соціально-політичних ідей Яна Гуса, Тарас Шевченко наголошує, що майбутнє України є в сім'ї братських слов'янських народів: “І потекли в одно море Слав'янські ріки!.. Твоє море Слав'янськеє, нове! Затога вже буде повне...” [3, 250].

Аналіз соціально-філософських поглядів представників демократичного напрямку дає можливість визначити історичне значення та аксіологічний зміст національної незалежності, державного суверенітету і національної єдності як провідних ціннісних основ соціально-політичного життя в сталому суспільстві.

М.Костомаров у творі “Думки про федеративні начала у давній Русі” обґрунтовує суспільно-політичний ідеал як федеративну демократичну слов'янську республіку, де

будуть втілені ранньохристиянські ідеї повної соціальної справедливості, свободи, порозуміння, толерантності та братерства, де на засадах християнської моралі дбатимуть про освіту, культуру і добробут народу. Усталеність політичної системи М.Костомаров вбачав у федеративному устрої слов'янської держави. Зовнішній захист повинне забезпечувати спільне військо. Реальною основою історичного процесу Костомаров вважав “дух народу”.

В історіософській концепції В.Антоновича наріжною є теза про “провідну ідею народу”, що поєднує світоглядний, теоретико-пізнавальний та методологічний зміст. “Провідна ідея” достеменно виражає прагнення народу до утвердження певного способу суспільного буття і ґрунтується на засадах, які народ намагається реалізувати. Концепція “провідної ідеї” Антоновича є внеском в розробку проблеми національної ідеї як фактора безпеки суспільства. В.Антонович був переконаний, що природні і духовні свободи людини, народний суверенітет, демократія, соборність і федералізм повинні розглядатися як провідні цінності суспільного життя.

Базова суперечність, що лежить в основі проблеми стабілізації суспільно-політичних відносин, – між національними потребами і соціально-політичними завданнями, що потребують об'єднання зусиль різних націй, – М.Драгоманов пропонував розв'язувати за допомогою універсальної формули “космополітизм в ідеях, націоналізм в основі і формах культурної праці” [2, 211]. Сталість суспільного ладу мислитель вбачав у реалізації ідеї федералізму і самоуправління громад як соціальних одиниць регіонів. Громадян Драгоманов вважав своєрідними суспільними молекулами. На його погляд, федеративна спілка вільних самоврядних громад має явні переваги перед унітарною державою, оскільки створює передумови для вищого ступеню людської свободи [4, 174]. Водночас він вважав необхідним обмеження центральної влади. Духовну культуру, соціальну справедливість, утвердження прав людини і свободу Драгоманов розглядав як провідні ціннісні основи сталих суспільних відносин.

Значний потенціал формування в подальшому ідеї сталого розвитку і стабілізації суспільно-політичних процесів в українському суспільстві закладений в оригінальних поглядах І.Франка. Основну соціальну загрозу він вбачав у розшаруванні суспільства на багатих і бідних, що сприяє формуванню в ньому руйнівних, роз'єднувальних сил. До духовних, соціальних, ціннісних основ українського суспільства він відносив свободу, гуманізм, справедливість, народну просвіту.

Майбутнє українського суспільства І.Франко бачив у громадсько-федеративному державному устрої. Громади повинні функціонувати винятково згідно з потребами та інтересами своїх членів, захищати і гарантувати свободу як окремої людини, так і самої громади. Федерація розумілась як справедливе товариство, що затверджує порядок, добро і узгодженість між громадами, захищає автономію особи, громади, федерації загалом. Прозорою, з точки зору забезпечення зовнішньополітичної стабільності, є думка Франка про федеративний принцип відносин між самостійними державами.

Домінуючою ціннісною основою, що пов'язує соціально-філософські погляди мислителя в єдину систему, є принцип розв'язання всіх проблем в суспільстві в інтересах народу. Цей принцип можна розглядати як базовий в контексті соціальної безпеки українського суспільства, спрямованої на захист інтересів українського народу.

У праці “Поza межами можливого” І.Франко розмірковує про процес формування національної ідеї, національного ідеалу як духовної основи консолідації нації. Можливість розв'язання суперечності між інтернаціональними ідеалами, “вселюдськими фразами, що покривають духовне відчуження від рідної нації” та національним ідеалом Франко вважає можливим лише тоді, “коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів” [5, 441].

Плідні й оригінальні ідеї, що можуть розглядатися як суспільно-філософське підґрунтя визначення ціннісних основ сталого і безпечного розвитку українського суспільства, містить теоретична спадщина М.Грушевського. Головну роль держави він

вбачав у захисті суспільного ладу з використанням, в разі необхідності, насилля. Серед небезпек Грушевський дуже прозорливо виділяв загрозу загострення конкурентної боротьби в правлячій еліті. Мислитель дійшов висновку, що одним з головних чинників князівських конфліктів стародавньої Русі були претензії на одноосібну владу, землю і майно [6, 97]. М.Грушевський також підкреслював суспільну небезпеку проявів крайніх форм націоналізму.

Суттєвим теоретичним доробком М.Грушевського є обґрунтування ідеї національного самозбереження, головним фактором якого є розвинута національна свідомість народу. Він був прихильником ідеї федералізму, як щодо держави, так і у світовому, міжнародному плані. Серед головних чинників впливу на соціально-політичні процеси виділяв економічні, природно-біологічні, психологічні, особисті та культурні.

Український діяч і мислитель М.Ковалевський, ґрунтуючись на ідеях О.Конта, Дж.Міля, Г.Спенсера, розвивав у своїй творчості проблему співвідношення природних і громадянських прав людини як чинника стабільності суспільних відносин. На його переконання, здатність людини до захисту своїх прав була головною передумовою передачі частини своїх природних прав до загального фонду – громадянського права. Аналіз праць М.Ковалевського дає підстави розглядати ці ідеї як певний теоретичний внесок у розв'язання проблеми правового забезпечення гуманітарної безпеки суспільства.

М.Ковалевський у творах “Походження сучасної демократії”, “Від прямого народоправства до представницького та від патріархальної монархії до парламентаризму” та інших висунув ціннісні основи суспільства, які, на наш погляд, є принциповими, з точки зору формування сталих соціально-політичних відносин. Такими основами проголошуються загальний прогрес, соборність, взаємодопомога, колективізм, солідарність та демократія.

Певний внесок у визначення аксіологічних основ розв'язання проблеми безпеки суспільства і держави було зроблено В.Липинським – відомим українським мислителем і політичним діячем. У своїх поглядах на суспільство він відстоював позицію культу сили, що є джерелом влади, яка поділяється на “войовничу”, економічну та інтелектуальну. Важливим фактором забезпечення стабільності суспільства Липинський вважав державну консолідацію, тому саме державу відносив до головних чинників створення нації. Він обґрунтував поняття “територіального патріотизму”, тобто об'єднання всіх етносів, що мешкають на українській землі, в політичну націю. Основою забезпечення зовнішньої безпеки і внутрішніх економічних та соціальних умов суверенітету української держави В.Липинський вважав тісний воєнний і економічний союз із Росією, Білоруссю та, в подальшому, з іншими державами Європи.

Геніальне передбачення глобалізаційних процесів у суспільстві, суспільній свідомості розкривається в ноосферній концепції В.Вернадського, що дає підстави використовувати ці ідеї як теоретичні передумови розроблення основ глобальної безпеки. В.Вернадський попереджав людство про можливість економічних катастроф в результаті посилення антропогенного і техногенного впливу на природу. На його переконання, на ноосферному етапі розвитку людства інтереси людини виходять за класові та національні межі і набувають планетарного характеру [7, 463–466]. Їх реалізація стає можливою лише завдяки загальним зусиллям держав світу.

Ноосферна концепція, розроблена В.Вернадським і розвинута у творчості А.Чижевського і Н.Холодного, про засади організації діяльності людства на основі універсальних принципів коеволюції природи і суспільства, має важливе значення як передумова формування теорії екологічної і глобальної безпеки, а також як теоретичне підґрунтя розробки аксіологічних основ суспільства сталого розвитку.

Оригінальним теоретичним внеском в осмислення шляхів формування суспільства сталого розвитку є ідеї В.Винниченка, викладені у трактаті “Конкордизм” та інших творах. Автор обґрунтовує “етику конкордизму”, що веде до узгодження і рівноваги всіх психічних і фізичних сил людини, досягнення узгодженості між людьми, спільнотами і

природою. В основі цієї гармонії лежать погодженість і рівновага між різними особистими цінностями – багатством, славою, здоров'ям, любов'ю, розумом, свободою і відповідальністю.

В.Винниченко обгрунтував ідею “світової федерації”, що спирається на етику конкордизму, у якій політика врівноважена з природою і підпорядкована етиці. Якщо соціалізм, за Винниченком, – витвір класової свідомості, то конкордизм – вселюдської. Як вважають науковці, у філософсько-ідеологічному плані це різновид ідеології “третього шляху”, спрямованої на реалізацію “вселюдської акції”, просвітленого конкордизмом людства.

Отже:

1. У вітчизняній філософії представлені оригінальні погляди на шляхи формування незалежного самобутнього українського суспільства, що базується на усталених правових і соціально-політичних відносинах, стабільній політичній владі, узгодженості інтересів, соборності, розвинутій національній свідомості, духовності, моральності й добробуті народу; показано загрози стабільному розвитку суспільства в економічній, політичній, соціокультурній та екологічній сферах; обгрунтовано окремі аспекти шляхів розв'язання проблем соціальної, воєнної, міжнародної екологічної безпеки суспільства.

2. Певна теоретична обгрунтованість, багатий аксіологічний зміст, спадкоємність, оригінальність і національна самобутність розглянутих соціально-філософських ідей і поглядів на формування соціального миру, суспільної злагоди, національної усвідомленості, незалежності і суверенітету української державності дають можливість визначити їх як теоретичні передумови формування національних ціннісних основ сталого розвитку і безпеки українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Григорій Сковорода*. Повне зібрання творів. – К., 1973.
2. Соціальна філософія. – Київ–Харків, 2002.
3. *Шевченко Т.Г.* Кобзар. – К., 1972.
4. *Драгоманов М.П.* // Філософський енциклопедичний словник – К., 2002.
5. *Франко І.* Поза межами можливого // *Федів Ю.О., Мозгова Н.Г.* Історія української філософії. – К., 2000.
6. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1913.
7. *Вернадський В.* Кілька слів про ноосферу // *Федів Ю.О., Мозгова Н.Г.* Історія української філософії.